

Ю.Г. ТЮТЮННИК

Індустріальна спадщина Андрушівського району Житомирської області (за матеріалами польових досліджень)*

Польові дослідження проводилися в 2008 р. У методичному та евристичному відношенні робота є продовженням виконаних раніше (2007) аналогічних досліджень Попільнянського району Житомирщини [1]. В той же час, зазначимо, що під час розширення і поглиблення дослідницьких робіт в Андрушівському районі, виникла необхідність в уточненнях, доповнення та корегуваннях вироблених раніше методико-методологічних засад і прийомів. Вкажемо на найважливіші, що мали місце в даному дослідженні у порівнянні із попереднім. Перелік об'єктів індустріальної спадщини, в цілому, залишився тим же самим, що й під час попільнянського експедиційного дослідження [2, 261-262], але їх коло дещо розширилося.

По-перше, враховувалися об'єкти агропромислового комплексу побудови 1960-1980-х років. Здебільшого тваринницькі комплекси, ферми, токи, комори та інші агропромислові споруди соціалістичного періоду сьогодні є покинутими і поволі саморуйнуються. Ці об'єкти рідко мають бодай найменшу архітектурну цінність, але щодо їхньої історичної цінності – сьогодні питання вже не таке однозначне, як було ще декілька років тому. Період соціалістичної розбудови сільського господарства в УРСР є вже часткою історії. Історики-теоретики заклопотані тим, щоби переписувати історію, згідно вимогам політичної кон'юнктури сьогодення. Історики-пам'яткознавці зобов'язані сприяти збереженню культурно-історичних пам'яток будь якого ґатунку, оскільки політична кон'юнктура минуца і суб'єктивні оцінки плинні, а значить у майбутньому пам'ятка може не раз і не два переоцінюватися. Зазначимо також, що соціальна радгоспна інфраструктура (житлові будинки, клуби, лікарні, дитячі садки і школи) [3] часто-густо архітектурно виразна, прикрашена творами монументального мистецтва, малими архітектурними формами, пам'ятниками радянського періоду, котрі вжй мають певну історико-художню цінність в далеко непоодиноких випадках. Часто витвори радянського монументального мистецтва присвячені трудовій тематиці, тобто мають безпосереднє відношення до індустріальної спадщини. Дехто полюбає відноситися до них з іронією, але нато-

* Стаття подана у авторській редакції

мість ніяких інших моральних цінностей, що виростають з трудової етики, нинішнє суспільство не пропонує.

Друге. В невеликих («глухих») селах споруди агропромислового призначення є дуже важливими для територіальної (ландшафтної) самоідентифікації мешканців, оскільки часто вони і тільки вони лишилися на селі примітними в архітектурному відношенні (є своєрідними просторовими акцентами). Ті ж такі споруди, навіть в напівзруйнованому стані, викликають у мешканців спогади, будять історичну пам'ять, асоціації і різного роду темпоральні альянзи, причому (і це дуже важлива властивість саме агроіндустріальної спадщини!) позитивного характеру. Отже такі об'єкти сприяють ще й самоідентифікації місцевих жителів. На низовому місцевому рівні «спадщинізації» подібні об'єкти, незважаючи на їхній часто мало привабливий зовнішній вигляд, також мають розцінюватися, як елементи спадщини.

Крім розширення кола об'єктів індустріальної спадщини, при польових дослідженнях Андрушівського району більша увага приділялася також спадщиннісному історико-культурному і природному фону. Під спадщиннісним фоном ми розуміємо різноманітні об'єкти природної та історико-культурної спадщини, що або зовсім не пов'язані із індустріальною спадщиною, або пов'язані з нею складними, опосередкованими, мало помітними системними зв'язками [4], і які у будь-якому випадку є тим тлом, на котрому індустріальна спадщина територіально «себе проявляє».

Такими є два основні моменти, що відрізняють дане польове дослідження Андрушівського району від попереднього Попільнянщини.

Як і в Попільнянському, в Андрушівському районі були обстежені усі без виключення населені пункти, починаючи із міста Андрушівка, і закінчуючи мініатюрною залізничною станцією «Степок». Всього було обстежено 41 населений пунктів, із яких одне місто, два селища міського типу (Новоівницьке і Червоне) і 38 сіл. Нижче характеризуються усі ті, де були виявлені форми індустріальної / агроіндустріальної спадщини, варті бодай найменшої уваги.

Андрушівка, місто, засноване у 1683 році. Місто, як для райцентру, багате на індустріальну спадщину (чим, до речі, відрізняється від сусіднього райцентру – Попільні), тому варто розглянути її окремо по категоріях.

Фабрично-заводська спадщина. В Андрушівці є два старовинні заводи спиртовий і цукровий. Засновані вони польським магнатом Брежинськими. Є відомості (музей Андрушівського спиртозаводу), що винокурня згадується в документах ще від 1798 року. Цукроварня ж,

згідно [5], була заснована в Андрушівці у 1844 році, і є найстарішою у краї. Завдяки цукроварні село Андрушівка розвинулось і в 1859 році отримало статус містечка (містом воно стало у 1975 році). В 1869 році цукроварню у Брежинського викупив А. Я. Терещенко – засновник династії Терещенків.

А в 1870 році завод був ним подарований сину Ніколі. Н. А. Терещенко реконструював завод, вивівши його в ранг технологічно найбільш передових і економічно найрентабельніших цукроварень Російської Імперії. В 1874 році тут працювало 1190 чол., щорічно завод давав 245 пудів цукру [6]. У 1880-1910 роках відбувалася повторна перебудова і добудова заводу. Виробничі корпуси («цеглиний» стиль) саме цього періоду збереглися (рис. 1) і становлять архітектурну та історичну цінність. На спиртовому ж заводі, крім корпусів 1880-1890-х років (теж «цеглиний» стиль), архітектурну цінність мають також цехи передвоєнної побудови (1940), виконані у конструктивістському стилі.

До 2005 року Андрушівська цукроварня працювала, причому, на відміну від більшості цукрових заводів, не сезонно, а на протязі року (після переробки буряку на цукор перероблялася цукрова тростина). Зараз – це покинута промислова зона. Спиртовий завод зупинився у 2008 році. Його майбутнє невідомо.

Крім цукроварні і спиртового заводу до фабрично-заводської спадщини індустріальної спадщини Андрушівки слід віднести також місцевий хлібозавод із оригінальною за габітусом димовою трубою.

Заводські антропогенно-аквальні ландшафти. Для водопостачання цукрового і спиртового заводів на річці Гуйві біло влаштовано заводські ставки – у північній і південній частинах містечка. Оскільки місто витягнуте з півдня на північ уздовж річки, ставки разом із ділянкою вільного русла річки стали композиційною віссю щодо забудови усього населеного пункту. Ставки дуже живописні, один – навіть з островом, мають багату авіфауну, використовуються для рекреації. Отже можна сказати, що виробничі за походженням шквальної об'єкти урізноманітнюють ландшафт міста Андрушівка та його околиць, сприяють підвищенню біологічного різноманіття території.

Транспортна спадщина. Розвиток цукрової та винокуренної промисловості, зрозуміло, вимагав транспортної інфраструктури. Залишки цієї інфраструктури є транспортною спадщиною міста. З південного сходу до цукроварні підходила гужова дорога, через річку Гуйву вона проходила по кремезному дерев'яному мосту. Цей міст, хоча і в неробочому стані, зберігся понині і має вважатися пам'яткою мостобудування.

У 1880-х роках від ст. «Брівки» до Андрушівки було прокладено залізницю. Її будівництво було спряжене із формуванням характерних залізничних форм рельєфу (насіпом, виїмками), будівництвом мосту через Гуйву і, що найголовніше, завершилось спорудженням залізничного вокзалу, складської інфраструктури біля нього, депо і водогінної вежі. Ці споруди, серед яких є чудові зразки «цегельної» залізничної архітектури кінця XIX – поч. XX ст., перебувають в непоганому стані і досі. От тільки сполучення по гілці «Брівки – Андрушівка» припинено.

Агропромислова спадщина. Агропромислові підприємства розкидані по всьому місту, але найбільш важливими, як об'єкти, або «кандидати» у об'єкти індустриальної спадщини, слід вважати тік і складські приміщення в районі залізничної станції «Андрушівка», відгодівельний комплекс КСП ім. Т. Г. Шевченка (працює частково), і елеватор на південно-західній околиці міста. У складі першого об'єкту є споруди різного віку – кінця XIX – поч. XX ст., 1930-х, 1950-х років і сучасні. Агропромислова зона КСП ім. Т. Г. Шевченка представлена забудовою 1950-1970-х років (деякі будинки мають виражені неокласицистські риси). А комплекс споруд елеватору на південному заході створювався в 1960-1970-х роках і є цікавим, насамперед, з точки зору сучасної промислової архітектури.

Сучасна індустриальна спадщина. Що відносити до сучасної індустриальної спадщини, питання дискусійне [7]. Автор схильний до того, щоб у склад такої зарахувати комплекс споруд зазначеного елеватору і маслозавод. Сучасна індустриальна спадщина, здебільшого не маючи ще «напрацьованої» історичної цінності, має виокремлюватися по архітектурним критеріям. Якщо керуватися такими, то елеватор і маслозавод могли б претендувати не місце серед індустриальної спадщини Андрушівки. Але от що напевно є такою, з архітектурної точки зору, так це зовсім нова споруда лісопилки на південно-західній околиці міста. На рис. 2 можна розгледіти, що будівля складена цеглою трьох сортів (на кольоровому знімку це видно чітко), має пілястри, виконана зі смаком; з інших видових точок видно також, що вона бережно

вписана в забудову і є справжньою окрасою тутешньої «мікропромзони». Залишається неясним одне: навіщо власнику лісопилки знадобилося витратитися на «архітектурні надлишки», тобто на

красу? Не зовсім тверезі робітники до цього явно байдужі (автор переконався), місце розташування таке, що сюди мало хто заглядає... Так для кого витратитися на промєстєтику? От у цьому і є загадка промислової архітектури [8]. Архітектура заради архітектури? Мистецтво заради мистецтва?

Містобудівна індустриальна спадщина. За архітектурними критеріями в Андрушівці можна виділити три цикли формування цінної громадянської міської забудови, прямо пов'язаної із розвитком промисловості. Перший етап – кінець XIX – поч. XX ст. («тереценківський»). Він представлений житловою забудовою, що примикає з півночі і півдня до цукрового заводу; з півдня – до спиртового заводу; а також житловими будинками залізничників біля вокзалу. Другий етап – кінець 1920-х – поч. 1930-х років («конструктивістський»). Цей етап у громадянській забудові міста представлений добудовою до с. шк. № 1 і спорудою клубу (1929) по вул. Садовій (центр міста). Клуб і шкільна прибудова дуже сильні архітектурно-стильові акценти міста, очевидним є їхній парасимволічний зв'язок із цехом спиртозаводу від 1940-го року, а також деякими виробничими спорудами цукроварні, що також мають конструктивістські риси. Третій етап – «неокласицистський» – представлений робочою житловою забудовою 1950-1960-х, в меншій мірі 1930-х років. Представлена вона досить широко: на правому березі Гуйви по вул. Ватутіна, південніше цукрового заводу по вулицях Радищева і Заводській, та в центрі міста – двоповерховий будинок № 9 по вул. Садовій (1958). Справжньою неокласицистською окрасою Андрушівки є клуб спиртозаводу (1960) по вулиці, що так і зветься – Клубна [9].

Трактор, астрономічна обсерваторія, заводський музей. Серед інших об'єктів індустриальної спадщини слід вказати на старий трактор «Універсал» (1930-ті), встановлений на околиці міста на

постаменті перед входом у будівлю районного відділку Держлісгоспу. Безумовно, він є пам'яткою техніки, варто перенести його в центр Андрушівки.

На південно-західній околиці міста розташована справжня астрономічна обсерваторія. Створена вона буда у 2001 році підприємцем Ю. М. Іващенко. Андрушівська обсерваторія є, хоча і невеликим, але цілком кондиційним науковим закладом. У 2001-2007 роках тут було досліджено 35 тис. космічних об'єктів, відкрита нова зірка (яка, до речі, отримала назву міста Андрушівки).

У клубі спиртозаводу діє заводський музей. Точніше, сьогодні ледве діє. Колись істориками заводу й андрушівськими краєзнавцями було виконано чималу дослідницьку роботу, завдяки їхнім зусиллям музейна експозиція повністю розкриває історію виробництва на тлі історії краю. Особливістю цього музею є те, що тут зібрані і збережені відомості про ветеранів (162 особи) і робочі династії заводу (сім'ї Бикових-Рудюк, Богачуків, Броніцьких, Зорнік, Кондратюків, Підпригори, Поліщуків, Прушківських, Пташників, Степанчуків, Тарасових). Приклад, вартий наслідування, особливо в сучасних умовах, коли цінність і престиж виробничого труда в Україні зведені до нуля.

Природно-спадщиннісний фон Андрушівки в повній мірі проявляється лише у північній, південній і південно-східній частині міста. В останній до міста впритул підходить ліс, що надає місту «лісових обрисів». Територія, хоча і невелика, але в аспекті формування образу міста важлива, оскільки, автодорога від ст. «Брівки», по якій можна добратися до міста від залізниці, проходить лісом, і подорожній, в'їжджаючи у населений пункт, одразу сприймає його, як «лісовий», що потім контрастує із образом міста в цілому. Після «лісового» формується «долинно-озерний» образ міста: ви перетинаєте розлогу долину Гуйви і в'їжджаєте у південну частину міста (в якій воно зливається з селом Гальчин, створюючи «мікроагломерацію»). Але озерний характер міста не зовсім природний, ставки, як зазначалося, мають виробниче походження. А в центральній частині місто візуально не зв'язане з долиною Гуйви (вона закрита забудовою) і природний фон тут не має значення.

Потужним є історико-культурний фон міста. Створюється він, насамперед, маєтком Терещенків у центрі міста, який має статус пам'ятки садово-паркового мистецтва. Побудував маєток ще Брежинський. Н. А. Терещенко ж у 1870-х роках реконструював його, надавши палацові маєтку рис французького неоренесансу (зараз в ньому розміщується с. шк. № 1). У 1880-х маєток знову

реконструйовано – збільшено парк, прорито канал, створено ставки. Як зазначалося, с. шк. № 1 має добудову (ліве крило) у стилі конструктивізму. Цікавим є те, що головна споруда палацу і її конструктивістська добудова стилістично сприймаються, як єдине гармонійне ціле. У ментально-історичному відношенні, пансько-ренесансний палац зв'язується із революційно-конструктивістською добудовою тим фактом, що у 1920 році в ньому містився штаб I Кінної армії, а на майдані перед палацом мітингував сам командарм С. М. Будьоний. Ще одна пам'ятка воєнної історії – будинок № 6 по вул. Ватутіна. Тут з 9 січня по 22 лютого 1944 року розміщувався штаб I Українського фронту, очолюваного М. Ф. Ватутіним.

Крім маєтку Терещенків, історико-культурний фон Андрушівки доповнюється цілим рядом будинків кінця XIX – поч. XX ст. в центрі по вул. Леніна (суміш стилів періоду еkleктики), старою конторою цукроварні (1910) по вул. Заводській, залишками (руїнами) адмінбудівлі заводу по вул. Шкільній.

Антопіль, село, засноване за різними даними у XVIII ст., в 1880 або 1889 році. Об'єкти індустріальної спадщини представлені спорудами тваринницького комплексу пізно-радянського періоду (кінець 1980-х – початок 1990-х) і початку новітньої історії незалежної України – на одній із ферм викладено дату «1993». Сам по собі цей факт вартий уваги, оскільки наприкінці 1980-х – початку 1990-х агропромислове будівництво припинилося. Комплекс функціонує частково. Серед його споруд виділяється невисока красива водогінна вежа з елементами стилізації під «цегляний» стиль. Історико-культурний і природний фон не виражені.

Борок, село, засноване у кінці XIX ст., як німецька колонія. Сьогодні село вимираюче, населення становить 5 осіб. На околиці села – закинутий тваринницький комплекс, представлений як кам'яними, так і дерев'яними спорудами, що знаходяться у задовільному стані. Найвірогідніший час їх побудови – 1960-1970 роки. Природний фон – чітко виражена у ландшафті границя між зоною мішаних лісів і лісостепом. На цьому фоні комбінація кам'яних і дерев'яних агропромислових споруд виглядає органічною (перші більш притаманні лісостеповим селам, другі – поліським).

Бровки Другі, село, даних про час заснування немає. Село невелике, важко доступне у транспортному відношенні («глухе»). Вздовж центральної вулиці можна спостерігати комору у відносно задовільному стані, яка зі слів мешканців «дуже стара» (найвірогідніший час побудови – 1950-ті). Історико-культурний фон не виражений, при-

родний – наявність в оточенні села заболочених ландшафтів, що надає йому ознак певної «болотяної дикості». В умовах відносної замкнутості наявність «дуже старої» комори слугує своєрід-

ним історичним репером для самоідентифікації жителів села.

Великі Мошківці, село, відоме з 1593 року. На околиці – великий масив різноманітних агропромислових споруд тваринницького комплексу, роки побудови – 1960-1970-ті. Переважна більшість споруд – неробочі, покинуті. Споруди деяких ферм досить складні у плані, утворюють своєрідні «міні-ансамблі» агропромислової забудови, подекуди стилізовані під «цегляну» архітектуру. Виділяється водонапірна вежа – архітектурний акцент. Природний фон не виразний. Історико-культурний фон – стара школа (рис. 3), “Збудована при Терещенкові”, або “За терещенківських часів”, – так кажуть місцеві. Отже споруда, зв’язана із ім’ям видатного українського промисловця, слугує архітектурно-історичним репером для самоідентифікації жителів села.

Волиця, село, відоме з 1605 року. Близько від центру села – великий тваринницький комплекс, який зараз працює відсотків на 30. Основні споруди – 1960-х років (на деяких викладено цеглою «1960», «1964»), але є й більш нові – 1970-х. Незвичною, як для села, є споруда «пожежної частини» із невеличкою, але справжньою каланчею. Вона зведена в 1960-х на території ремонтних майстерень і до сьогодні має задовільний стан, хоча прямих своїх функцій вже не виконує. Серед споруд тваринницького комплексу звертає на себе увагу ферма («1962») незвичної ангароподібної форми. Такі споруди розповсюджені в селах Андрушівського району (Зарубенці, Городище, Івниця, Степок), і, можливо, є стилізаціями під старовинну ангаровидну споруду комори у с. Яроповичі (див. «Яроповичі»). Не виключено, що ангароподібні агропромислові споруди сіл району

ведуть свій архітектурний «родовід» від справжніх ангарів для літаків селища Червоне (див. «Червоне»).

Історико-культурний фон представлений старовинною спорудою школи у стилі неоренесансу (подібна до такої у Андрушівці) і старовинним парком навколо неї – колишня панська садиба. Чия саме – встановити не вдалося. Важливим елементом історико-культурного фону є також вказівник на трасі у центрі села, що показує на двох мовах (укр., англ.) на шлях до садиби Терещенків у Андрушівці. Вказівник «насичує» місце ім'ям промисловця, що створює психологічний ефект «терещенківських місць». Природний фон мало виразний.

Волосів, село, відоме з 1608, за іншими даними з 1609 року. На в'їзді до села з боку с. Нова Котельня – залишки старовинного дерев'яного мосту через річку Гуйву. Гармонійно вписуючись в заболочений ландшафт її долини, ці залишки надають місцині своєрідного «старотранспортного» колориту. Агропромислові споруди відділку колишнього колгоспу «Більшовик» аналогічні таким центральної садиби (див. «Старосілля»). Історико-культурний фон не виражений.

Глинівці, село, відоме за різними даними з 1704 або 1735 року. Недалеко від центру села – споруди тваринницького комплексу (напівробочого) і ремонтно-механічних майстерень (працюють) 1960-1970-х років. На подвір'ї останніх звертає на себе увагу стара дерев'яна комора – єдиний агроіндустріальний «раритет» на селі. А ні природний, а ні історико-культурний фон не виражені. Але серед житлової забудови села зустрічаються дуже ефектні сучасні стилізації під «цегляну» архітектуру промспоруд Червоного і неоготику замку цього ж селища (див. «Червоне»). Це – зразок пара символічного зв'язку.

Городище, село, даних про заснування немає. На околиці села, недалеко від центру – невеличкий напівзакинтий тварин-

ницький комплекс 1960-х років (цеглою викладено «1962»). Серед безликих споруд – оригінальна ангароподібна будівля свинарника (див. «Волиця»). Історико-культурний і природний фон

зливаються в чудовому природно-антропогенному ландшафті старовинної (середина XIX ст.) садиби Діонісія Рильського, від якої залишився старий парк, розкішний став і красиві горбисто-пасмові форми штучного рельєфу. Все це – в центрі села, повз головну вулицю, і проглядається з багатьох видових точок населеного пункту.

Городківка, село, відоме з 1724 року. Індустріальною окрасою села є водяний млин від 1908 року (викладено на стіні), споруджений із білої (силікатної) цегли на річці Гуйві (рис. 4). Споруда млина доповнюється старовинним водоспуском збоку ставка, пристроями для підняття і опускання задвижок на греблі-мосту, протиштовговими дерев'яними палями, вбитими у дно ставка справа і зліва від сучасного водоспуску. Але найцікавішим є те, що на протилежному березі Гуйви напроти млина мають місце гарно виражені давньоалювіальні та вапнякові відслонення білого кольору. На тлі такого природно-геологічного фону білий за кольором млин виглядає в ландшафті особливо гармонійним та ефектним. Взагалі, живописна долина Гуйви із крутим правим берегом і відслоненнями гранітів на більш похилому (але не плоскому) лівому березі, із розлогим ставом до дамби і звивистим руслом після неї, є дуже сильним природно-спадщинним фоном для сіл Городківки, Камені, Жерделі розташованих вздовж річки у цьому місці.

Крім млина привертають увагу споруди агропромислового комплексу – тваринницькі у північній частині села, тваринницькі і складські – у південній (працюють відсотків на 30). Серед них у гарному стані збереглися споруди 1930-х років, деякі (комора 1937-року на півдні) мають помітні неокласицистські риси, стильові запозичення від архітектури панських маєтків XIX ст. Невеликий, але виключно живописний елемент транспортної спадщини – старовинна дерев'яна кладка через річку Гуйву неподалік від південної «агропромислової зони». Вона веде до села Камені, де теж є старовинний млин (див. «Камені»).

Крім природного, в Городківці яскраво вираженим є історико-культурний, навіть історико-архітектурний фон. Насамперед, це костел Св. Клари, який почав будувати відомий польський історик і краєзнавець Є. А. Іваницький (Геленіуш) (1813–1903) і закінчив будівництво в 1913 році його родич на прізвище Жмігородський. Костел збудовано у стилі неоготики, але з бутового каменю, що надає йому також деякого псевдо-романського стилістичного забарвлення. Костел чудово поставлено біля старовинного ставу. На його території – поховання Є. А. Іваницького та його матері Клари. Головні старовинні споруди села – млин і костел – сприймаються, як єдине

архітектурно-історичне ціле, але ... за принципом контрасту. Стилiстичною і територіальною «перехідною ланкою» між ними є невелика старовинна споруда (сторожка?) на шкільному подвір'ї, збудована із елементами неоготики, але, як млин, із білої цегли. Це – залишок маєтку Іваницького. Споруда школи теж належала до маєтку. Але сьогодні вона так «відреставрована», що аутентичного вигляду не має. В цьому маєтку провів останні роки життя відомий польський поет – К. Гроза (1807-1875), літератор, який дуже багато зробив для зближення української і польської культур (представник так званої україн-

ської школи у польській літературі ХІХ ст.). До історичного фону слід також віднести елементи поліської говірки жителів села [10], в той час, коли саме село розташоване у Лісостепу.

Зарубинці, село, відоме з 1602 року. У тваринницькому комплексі, збудованому в 1960-1970-х край села, привертає увагу ангароподібна споруда ферми (див. «Волиця»). Біля сільського клубу встановлені малі радянські архітектурні форми – скульптури механізатора і колгоспниці (рис. 5) у повний зріст, досить високого художнього ґатунку, вони мають гарний стан. Природний фон не виражений, до історико-культурного можна віднести типову для півдня Житомирщини дерев'яну церкву, орієнтовно ХVІІІ ст., розташовану у центрі села.

Іванків, село, відоме з 1501 року. Серед агропромислових споруд (1950-1970) місцевого колгоспу можна виділити оригінальні за зовнішнім виглядом будівлі комор і гаражу з елементами дерев'яної архітектури. Остання характерна для старих промспоруд Полісся, у полосі переходу до якого розташоване дане село. Від «агропромислової» зони до колишнього маєтку веде цікава дорога, вимоще-

на крупним бутовим каменем різного розміру із не характерним для подібних доріг мощенням центральної лінії найкрупнішим камінням (своєрідна пам'ятка дорожнього будівництва). Природний (складний рельєф) і історико-культурний

(кам'яна церква, адміністративна будівля 1950-х років в центрі села із крупною радянською символікою), а також колишній панський маєток, в якому зараз розміщується закритий державний соціальний заклад, гарно виражені.

Івниця, село, відоме з 1584 року. Село із не видатною аграрно-промисловою спадщиною, але із дуже сильним природним та історико-культурним фоном, що має специфічні ментальні зв'язки із агропромисловою історією краю. Щодо реальної агропромислової спадщини, то представлена вона будівлями радгоспно-колгоспного періоду (1960-1970), серед яких ангароподібні стайні (рис. 6, див. також «Волиця») і сучасна (1970-ті) адміністративна споруда – контора, виконана у досить оригінальному стилі, в якому помітний вплив конструктивізму.

В селі є старовинний парк (Державна пам'ятка садово-паркового мистецтва) із залишками маєтку. Стара (XVIII ст.) колонада маєтку, виконана у стилі ренесансу, занесена до Державного реєстру пам'яток історії і культури. Житлові та господарські будівлі XIX – початку XX ст. (вцілілі та зруйновані) збудовані у цегляному стилі. Маєток належав родині Шодуарів (С. І. Шодуар – відомий вчений історик-нумізмат, М. С. Шодуар – відомий вчений-ентомолог). Неподальок від маєтку на горі розташований костел (1839), який зараз пристосований під шкільні приміщення, споруди самої школи (1861), а також старовинне (XVIII – поч. XX ст.) єврейське кладовище, на якому розміщується усипальня рабі Зеєва Вольфа (помер у 1880 р.) – учня і наступника самого Дов-Бера – «Великого Маггіда» (голова хасидизму у 1760-х – поч. 1770-х рр.). Цікавим є те, що народна погосло приписує маєток родині Терещенків, які насправді ніякого відношення до нього не мали. У такий символічний спосіб івничани

долучають своє місце до імені славетного промисловця краю. Щодо природного фону, то особливістю Івниці є те, що воно знаходиться точнісінько на межі Полісся і лісостепу, північна частина села – типово поліські ландшафти, південна – лісостепові балки.

Камені, село, відоме з XVIII ст. Воно розташоване напроти Городківки (див. «Городківка») по лівому березі Гуйви, і також має млина. За архітектурними особливостями цей млин цілком відмінний від городківського і більше нагадує млини в таких селах Попільнянщини, як Паволоч (1863) і Строків (дата побудови невідома) [11]. Але й від них він відрізняється тим, що у надцокольній частині є одноповерховим. Млини Строкова, Паволочі і Каменів об'єднує те, що вони збудовані в місцях виходу в річищі гранітних відслонень Українського кристалічного щита. Це й обумовило певну їхню архітектурно-конструктивну спорідненість. Час побудови каменського млина не відомий, місцеві жителі говорять, що його не зміг встановити навіть місцевий краєзнавець із села Городківка Юрій Андрійчук. Отже є підстави вважати, що каменський млин дуже давній, ймовірно ровесник паволоцького – найстарішого із існуючих у районі досліджень. Але найдивнішим є те, що водяний млин у селі Камені працює! Правда переведений він на електромеханіку, але все ж таки... Природно-геологічним фоном такої чудової промислової споруди є в дивовиж красиві гранітні відслонення, серед яких млин розташований, і в яких шумить навіть невеличкий гуйвин водоспад...

Котівка, село, даних про рік заснування немає. Два об'єкти привертають увагу: стара (1950-ті?) комора, та споруда сучасного елеватору. Остання височить серед відкритого монотонного польового ландшафту і тим самим вносить деяке пожвавлення у краєвид. Природний фон: село живописне, розташоване у долині Гуйви. Історико-культурний фон не виражений.

Крилівка, село, даних про рік заснування немає. На току привертають увагу старовинні комори, ймовірно 1930-х років побудови. Одна має характерну для агропромислових споруд того часу мансардну кришу, інша – членування фасаду пілястрами. Природний та історико-культурний фон не виражені. В Крилівці проводиться інтенсивне руйнування агропромислових споруд (розбір на цеглу). Тому в найближчий час значна частина «агропромислової зони» села перетвориться на справжню індустриально-археологічну пам'ятку – руїну.

Мала П'ятигірка, село, відоме з 1864 року. Край села на річці Гуйві був водяний млин. Тепер тут, нижче дамби, за мостом – його залишки, каміння, фрагменти фундаменту. Не всі селяни навіть пам'ятають, що

був млин, лише старожили змogli вказати на місце його колишнього розташування. На току – споруда комори (діє), за архітектурними ознаками – XIX – поч. XX ст. Мешканці села вважають, що її «будував сам Терещенко». Щодо природно-

спадщиннісного фонy, то село цілком виправдовує свою назву П'ятигірки. Територія села – суцільні горби, пагорби і долини, але не високі і не уривчасті. Рельєф об'єднує забудову села в одне композиційне ціле, оскільки вона підпорядкована його конфігураціям і перепадам. Не менш значущим є історико-культурний фон, представлений красивою дерев'яною церквою, нажалі закинutoю і напівзруйнованою. Вона має чудове дерев'яне різьблення (рис. 7). На фундаменті вирізане прізвище майстра-будівничого – «Антон Романенко», і дату побудови церкви – «1907».

Малі Мошківці, село, відоме з 1601 року. Воно примикає до смт. Червоне (див. «Червоне»). Територіально саме у Малих Мошківцях розташовується Червоненський спиртозавод (сьогодні він називається «Червоненський завод продтоварів»), хоча юридична його адреса – у смт. Червоне. На трубі заводу викладено цеглою дату «1865». Перед фасадом заводу – старовинний ставок (рис. 8). Споруда заводу – типова для промислової архітектури середини XIX ст., має ознаки стилю

«цегельної» архітектури. Пізніші господарські добудови мають деякі ознаки модерну. До заводу примикає робітничє селище із одноповерхових будинків барачного типу кінця XIX – поч. XX ст. Заводський

клуб, збудований у 1960-х роках, має неокласицистські риси, особливо яскраво виражені в середині будівлі. Комплекс житлових будинків робітників заводу і клубу слід вважати містобудівною складовою індустріальної спадщини села. На фоні пам'ятки промислової архітектури – Червоненського спиртозаводу – інші об'єкти індустріальної спадщини села виглядають блідо. Але слід все ж таки вказати на стару (1930-ті?) комору на току. Долина Гуйви, на схилах якої розташований завод, є природно-спадщинісним фоном. Завдяки розташуванню на схилах долини, споруда заводу гарно проглядається з багатьох оглядових точок оточуючої місцевості. Історико-культурний фон села цілком знаходиться у сфері впливу смт. Червоне, з яким Малі Мошківці воно фактично зливаються.

Мостове, село, відоме з 1683 року. Серед невиразної агропромислової забудови 1960-1970-х років на околиці села привертає увагу струнка водонапірна вежа. Історико-культурного фону немає. Природний проявляється в тому, що розташований на межі Полісся і Лісостепу, населений пункт має значні площі вогких або заболочених земель, просторовому розподілу яких частково підпорядкована конфігурація забудови поселення.

Нехворощ, село відоме з 1590 року, за іншими припущеннями, воно існувало ще у XIII ст. Стара комора, розташована скраю села, на узліссі, слугує «репером» для самоідентифікації місцевих жителів, які свій власний вік порівнюють з часом побудови цієї споруди. Зі слів мешканців комора збудована щонайменше в 1930-х роках. Територія села дуже живописна, з одного боку – річка Гуйва, на схилі долини яких село розташоване, на вододілі – лісові масиви, що підходять впритул до села. У сучасному предметному середовищі історико-культурний фон не виражений, але згідно письмовим джерелам, раніше село Нехворощ було містечком, мало невеличкий замок (XVII ст.), а з 1792 р. користувалося Магдебурзьким правом, володіло муніципальною землею і посилало власних депутатів до Сейму [12].

Новоівницьке, сучасне селище міського типу – військове містечко. Тут розташований військовий арсенал зенітної ракетної зброї № 35. Одна з зенітних ракет у 2002 році була виставлена на постаменті в центрі містечка, як пам'ятник ветеранам військової частини, і є пам'яткою військової техніки (рис. 9). Містечко знаходиться в межах Полісся, оточене лісом, що певним чином утаємничує його від стороннього ока – як і годиться для військового містечка.

Стара Котельня, село, дата заснування невідома. Сучасне невеличке село Стара Котельня (як воно подано на карті), не відповідає історич-

ній назві «Стара Котельня». Таку назву носило значно більше село – розташоване поруч село Старосілля (див. «Старосілля»). Територіально сучасну Стару Котельню можна вважати хутром Старосілля. Край села – закинутий цегляний завод. Зі слів мешканців, збудований у 1980-х, покинутий у 2004 році. Завод дуже живописний, розташований у верхів'ях невеликого правого притоку Гуйви на схилах горбів, має високу трубу, видну здалека з багатьох видових точок місцевого ландшафту. Каскад ставків і глиняний кар'єр, що поруч із заводом, вдало доповнюють промисловий ландшафт. Не маючи а ні історичної (на даний момент), а ні архітектурної вартості, покинутий цегляний завод із високою трубою – візуальним акцентом та специфічним за рельєфом кар'єром сприяє збільшенню ландшафтного розмаїття території, надає їй нехарактерних для руральних теренів квазііндустріальних обрисів. Екологічної ж шкоди від нього – вже ніякої.

Старосілля, село із нинішньою назвою. Раніше воно звалось Старою Котельнею (див. «Стара Котельня»). Це – один з найдавніших населених пунктів України. Тут розкопано 5 курганів II-IV ст. н. е. З літописів поселення відоме з 1143 року.

Власне з індустріальної старовини у селі мало що залишилося. Розбите гранітне жорно та залишки каміння від фундаменту, розкидані на дамбі через Гуйву, вказують, на те, що у Старосіллі колись стояв водяний млин. В селі є також живописні історичні дороги. Виємчисті, тобто заглиблені від часу у схили долини Гуйви і балок, обабіч вони поросли віковими деревами; в таких місцях село має присмерковий, старовинний, таємничий вигляд.

Найважливішим об'єктом агроіндустріальної спадщини Старосілля є агроіндустріальна зона на східній околиці села. Будучи розташованою у верхній частині схилу долини однієї

з правих приток Гуйви, вона, завдяки високим силосним баштам і кремезним будівлям току, виділяється і гарно ідентифікується з багатьох видових точок оточуючої місцевості. Колись тут був один із найбільших

у Радянській Україні тваринницьких комплексів – колгоспу «Вільшовик». Колгосп з середини 1960-х і до кінця 1980-х очолювала Любов Андріївна Любченко, Герой Соціалістичної праці, депутат

Верховної Ради УРСР і член ЦК КПУ. Уродженка села Яроповичі (див. «Яроповичі»), вона була знаною і шановною людиною не тільки в районі, але й у області. Її досі пам'ятають прості люди, з її ім'ям пов'язуються найкращі часи села, коли люди жили заможнo і з упевненістю у майбутньому. І це не просто ностальгія по минулому. Дивлячись на Старосілля сьогодні, бачиш два клуби (один неокласичний 1950-х, другий 1970-х років), центральну площу, схожу на міську, сільські «мікрорайони» забудовані багатоквартирними 2-3 поверховими домами із комунальними зручностями або 2-х поверховими котеджами: залишки минулих статків села. Цікаво, що серед котеджної забудови є будинки стилізовані під забудову 1970-х агропромислової зони; разом з нею вони складають єдине стилістичне ціле (парасимволічний зв'язок). Як для села, це – рідкісна форма містобудівної індустріальної спадщини.

Забудова самої агропромислової зони, що складається із ферм, промислового відгодівельного комплексу, току, комор тощо, формувалася в 1950-1980 роках. Тут представлені усі післявоєнні архітектурні типи радянського агропромислового будівництва. Деякі ферми (приблизно половина) продовжують жити і сьогодні, але вцілілих тракторів на подвір'ї не видно, вантажі переміщують кіньми. Гнітюче враження справляють закинуті, зовсім не старі (1970-ті), цехи відгодівельного комплексу (рис. 10). У містах України ми вже дещо звикли до цехової руїни виробничих зон – результату «економічних реформ» 1990-х років. У селах побачити таке не просто. Але в Старосіллі – є.

Цікавим і різнобарвним є природно-спадщинісний та історико-культурний фон села. Село розкинулося в ізлучині Гуйви, в місці впадіння в неї лівих і правих приток. Частково – у долинах і на їхніх

схилах, частково – на вододілах, частково – в невеличких ярах і балках. Завдяки складному і різноманітному рельєфу, населений пункт виглядає дуже живописним з багатьох

видових точок оточуючої місцини і з середини. В рельєф вдало вписані об'єкти культурно-історичного фону, зокрема костел Антонія Падунського від 1786 року, побудований у стилі пізнього бароко (костел відновлений, діє). Неподальк – старовинний будинок у стилі неоготики. Також на пагорбі – православна дерев'яна церква із нехарактерною для даного району формою куполу – напівсферичною (найвірогідніше, ХІХ ст.). На центральних вулицях села (зокрема, на вул. Житомирській) збереглися житлові будинки ХІХ ст. Зазначимо також, що на історичних пагорбах Старосілля у рельєфі виражені вали давньоруського городища.

Степок, село, відоме з 1741 року. Топоніми – теж спадщина [13]. У самій назві села «Степок» відбиті трудові уподобання і ритми українського селянства. Ось як виникнення назви села описує Ю. Андрійчук: «Одвічна турбота селянина – вчасно і добре обробити землю, а вона, така неоднакова скрізь, потребує уваги, розуму, спостережливості. Обираючи місце для поселення, люди уважно придивлялися до цієї місцевості, визначали, який там ґрунт, чи добре захищене від негоди і лихих людей місце, чи легко її, цю землю, обробляти. Це все відбилося в назві села Степок. Перші поселенці знайшли між лісами велику долину, на якій не було багато дерев і чагарників, ця земля була зручна для обробітку. Нагадувала степ. Але через те, що ця долина була невеликих розмірів, то поселенці назвали її «степок». Пізніше ця назва поширилась і на поселення, яке тут з'явилося [14]. Від себе додаю, що «невелика степова долина між лісами» – це характерна ознака тієї черезполосиці, що притаманна смузі переходу Полісся у Лісостеп. Саме в такій смузі розташоване село. Отже назва «Степок» непрямо відбиває ще й природне

«кордонно-зональне» розташування села: «маленький степ перед стіною великих лісів».

Агропромисловий комплекс – тут, до речі розводять коней, працює він відсотків на 30-40 – на східній околиці села нічим особливим не відрізняється, хіба що залишками бійні побудови 1930-х років. Адмінбудівля в центрі села («центральна площа») на фронтоні прикрашена високоякісною художньою мозаїкою селянсько-трудового змісту радянського періоду. Природний фон Степка представлений красивою долинно-балковою місциною із каскадом невеличких ставків, а також старезною липою –деревом-патріархом, що росте на шкільному подвір'ї. Селяни його охороняють. Сема споруда школи, 1930-х років (зі слів місцевих жителів), має бути віднесеною до історико-культурного фону.

Степок, залізнична станція на залізничній гілці «Житомир-Фастів». Територіально станція із селом Степок не співпадає. На станції – невеличка, вишукана, охайна споруда вокзальчику 1950-х років у стилі неокласици (рис.11).

Червоне, селище міського типу, відоме з 1737 року. Згідно версії Ю. Андрійчука, назва населеного пункту має економічне походження, і виникла так: «На території Червоного колись відбувалися великі ярмарки раз в місяць, а також базари (2 рази в місяць). А продавали – червоні тканини.

В ярмаркові і базарні дні вся площа розцвітала, мов макове поле. З'їжджалися на ярмарку купці з далеких міст. Одного разу на ярмарок вперше приїхав великий знаменитий купець. Коли він наблизився до площі, зупинився вражений: сонце вигравало на червоних оксамитах, шовках, інших тканинах. «Ого, яке червоне!», – вигукнув

голосно знаменитий гість. З того часу селище почали називати Червоним” [15].

У 1840-х роках володарем Червоного був граф Адольф Грохольський, член Польського Сейму, учасник Польського повстання 1863 року. Він заснував у Червоному винокурню, яка дала початок Червоненському спиртозаводу (див. «Малі Мошківці»), і цукроварню. Згідно [16], цукрозавод засновано у 1870 році, що не є вірним. Відомо, що ще в 1868 р. Червоненські заводи відійшли Терещенкам (по одній версії, вдова Грохольського продала їх, по іншій – підприємства сім’ї Терещенків віддав уряд, який перед цим конфіскував їх у Грохольського, як учасника повстання). Краєзнавець О. Косенко наголошує, що 1870 рік – це рік, коли завод був “зареєстрований у акцизному товаристві цукрозаводчиків Росії [17, 6]. Тобто рік «заснування» заводу фактично є роком його юридичної реєстрації, а не побудови. Сьогодні Червоненська цукроварня, на відміну від більшості сусідніх, продовжує успішно працювати, вона є однією з перших, де було впроваджено елементи комп’ютерного керування технологічними процесами цукрового виробництва.

Старовинні споруди на заводі гарно збереглися, хоча часто-густо і заховані у новітній забудові. На рис. 12 – сталеві колони XIX ст. одного з цехів. На передзаводську вулицю глухою стіною виходить масивна споруда старовинної комори, що є архітектурною прикрасою центру міста. На заводі є музей, в якому зібрані різноманітні старовинні інструменти, матеріали з історії заводу. А у цехах заводчани залюбки покажуть вам зразки старовинної техніки, що служать і досі – двоє типів ваг кінця XIX ст. (одні на складі, другі у цеху фасування цукру), плунжерний насос 1930-х років, діючі електровимірювальні прилади 1960-1970-х років, які робітники не хочуть міняти на сучасні, бо «вони надійніші», і т. ін. Можна побачити й інші виробничі раритеті, що збереглися із «терещенківських часів», зокрема старовинний різьблений дубовий письмовий стіл і мініатюрний витончений лабораторний, що більше нагадує столик з будуару...

На початку XX ст. у Червоному оселився внук А. Я. Терещенка – Федір Федорович. Молодий, високоосвічений підприємець захопився літунством і конструюванням літаків. В 1909 році у містечку при цукровому заводі він заснував авіабудівні майстерні, вклавши в них 150 тис. руб. Поруч розбили ґрунтовий аеродром площею 41 га. В майстернях налагодили виготовлення літальних апаратів марки «Моран Соль’є», «Форман» и власної конструкції – «Терещенко-5». В червоненських майстернях були зроблені важливі винаходи в

галузі літакобудування: винайдені нові типи крил – гнучке (таке що допускає регулювання швидкості у польоті) та крило з кривизною поверхні, що змінюється. На Червоненському аеродромі в 1914 г. “було покладено початок розповсюдженню приватного туризму в Росії на російському аероплані ” [18, 281].

Несподівано для всіх, бердичівська тмутаракань (тоді то був Бердичівський повіт) перетворилася на один із центрів розвитку авіації Російської Імперії [19]. В Червоному бували П. М. Нестеров, Л. О. Галанчікова, І. І. Сикорський, В. М. Хіоні, А. Пішоф та інші піонери вітчизняної авіації. Для прийому авіаційної еліти Імперії у центрі селища (зараз вул. Залізничників, 2) було вибудовано чудовий особняк в «цегляному» стилі. Він гарно зберігся і має отримати статус пам'ятки історії науки і техніки України.

В 1913-1914 роках Ф. Ф. Терещенко має держзамовленням від військового міністерства на будівництво 20-ти машин: Червоне стає ще й центром військового літакобудування. Всього виконується робіт на суму майже 800 тис. рублів. На початку II Світової війни сюди ремонтувати літаки приїздить П. М. Нестеров. Але з наближенням фронту майстерні евакуюються до Києва, а потім, вже в ранзі військового пересувного заводу, до Москви. У військових зведеннях від 1916 року говориться про обслуговування російської армії “поїздом-майстернею Червоненського авіазаводу Ф. Ф. Терещенка” [20, 289].

Восени 1916 року з'явилася найбільш досконала (і, нажаль, остання) модель літака, запропонована Ф. Ф. Терещенком – «Терещенко-7». Її виготовили під керівництвом В. П. Григор'єва вже не в Червоному, а в майстернях Київського політехнічного інституту. В 1917 році ця двомісна машина, що розвивала швидкість до 150 км/год., надійшла на озброєння до армії. Після Жовтневої революції видатний український пілот, конструктор і організатор літакобудування Федір Федорович Терещенко емігрував, а центр авіації у Червоному існувати перестав...

Втім славетна науково-технічна історія містечка дуже міцно тримається у пам'яті місцевих мешканців. І старий, і молодий з гордістю вкажуть вам на місця, де розміщувалися майстерні, був аеродром. Територія останнього зараз забудована, але, як зазначає відомий пам'яткознавець науки і техніки Л. Є. Майстров, такі меморіальні місця, навіть якщо в них не залишилося вже ніяких матеріальних слідів минулих подій, також слід вважати пам'ятками [21].

Архітектурно виразними спорудами в центрі Червоного є «будинок авіаторів», «терещенківський» клуб цукроварні, старі житлові

будинки для службовців заводу – чудові зразки «цегляного» стилю по вул. залізничників. Ансамбль робітничої забудови продовжується на прилеглих до заводу провулках і вулицях (вул. Котовського та ін.). Деякі, скромніші вже будинки мають ознаки «цегляного» стилю, деякі – модерну. Все це – містобудівні пам'ятки індустріальної спадщини Червоного. Історичні селитебні ландшафти Червоного, як для віддаленого містечка, мають дивну архітектурну виразність.

Природний фон Червоного не дуже виразний. В межах міста у річку Гуйву впадає її притока р. Пустоха, це надає міському ландшафту певного «долинного характеру», але долини не глибокі і особливо ефектних пейзажних комбінацій не створюють. Окрасою міста є старовинний парк із каскадом ставків (на одному навіть є насипний острівець). Парк – штучні насадження, озерця – теж. Це залишок маєтку Грохольських-Терещенків. Червоненському парку слід надати статус пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Довершує історико-культурний фон смт. Червоного чудовий неоготичний палац, споруджений, найвірогідніше, в середині XIX ст. невідомим архітектором на замовлення Адольфа Грохольського. Зараз тут розміщується православний жіночий монастир. Клір по своєму дбає про пам'ятку, можливо не завжди вдало (при реставрації дещо спотворюється автентичність фасаду), але це, все ж таки, краще, аніж покинутість і саморуйнація архітектурної пам'ятки.

Ярешки, село. Щодо власне села, то даних про час його заснування немає. Але Ярешки територіально співпадають із залізничною станцією «Брівки», відносно якої відомо, що вона виникла у 1878 році. Тому цю дату можна вважати і датою створення населеного пункту (зовні, за архітектурними ознаками, Ярешки виглядають молодим селом). Індустріальна спадщина представлена спорудою вокзалу ст. «Бровки» (кінець XIX ст.), яка, нажаль, втратила автентичний вигляд через новітні «опорядження»; старим будинком залізничників і коморою поруч; а також (більш умовно) комплексом новіших (1950-1970) складських споруд на току, цікавими з архітектурної точки зору. Природно-спащиннісний та історико-архітектурний фон не виражені.

Яроповичі, село, відоме з 1160 року, як місто Яроповичь – південно-західний форпост Київської Русі. Збереглися залишки давньоруського городища.

Колись у Яроповичах була цукроварня. Побудована вона була у 1859 році, припинила діяльність після Жовтневої революції [22]. На території сучасного току розміщується оригінальна за формою – ангароподібна – комора. Це – єдиний залишок цукроварні. Вік комори міс-

цеві мешканці оцінюють серединою XIX ст. З огляду на реальну дату побудови цукроварні, підкріплену літературними даними, це виглядає правдоподібно, і, до речі, свідчить про те, що місцеве населення досить точно ідентифікує у часі пам'ятки, навіть не володіючи необхідними історичними знаннями. Це – важливий момент щодо самоідентифікації жителів сіл і містечок «по пам'ятках» індустріальної / агроіндустріальної спадщини (і по другим їх різновидам також).

Інші агроіндустріальні об'єкти Яроповичей відносяться вже до післявоєнного радянського періоду. Пустинею, точніше джунглями, виглядає сьогодні агропромислова зона колишнього колгоспу ім. Я. М. Свердлова. У заростях чагарників можна побачити досить таки оригінальні виробничі споруди (комора, вежа). Навпаки, будинок культури у центрі села, споруда пізньорадянської доби (1980-ті), знаходиться у гарному стані. На фронтоні і стінах – високоякісна мозаїка селянсько-трудового змісту, а нижче вінчаючого карнизу по всьому периметру будівлі – мозаїчний фриз у мотивах національного орнаменту. Рідкісна, як за художнім оздобленням, споруда для села.

Цікавим елементом індустріальної спадщини Яроповичей є дороги. У зв'язку із розташуванням села на двох гіпсометричних рівнях (от де проявляється вплив природного фону!), деякі старі дороги, що піднімаються по схилах долини на вододіл, мають настільки заглиблену (виїжджену) колію, що перекриваючись нагорі «склепінням» старезних узбічних чагарників, являють собою по формі чи не труби велетенського діаметру (рис. 13). Унікальні і по своєму дуже живописні антропогенні форми рельєфу транспортного походження! Ще один різновид антропогенного рельєфу – старезна дамба, що утворює ставок нижче руїни колишнього колгоспу. Пам'ятка гідротехнічного будівництва. (Таких в Андрушівському районі, на відміну від Попільнянщини, не багато).

Природно-спадщиннісний і культурно-історичний фон Яроповичей дуже багатий. Село розташоване у верхів'ї річки Ірпінь (в основному праворуч по долині) і перетинається двома її верхніми притоками. Звивисті заплави, схили долин і плакор – все забудовано або засаджено садами, огородами, парком. Завдяки складному рельєфу, селитебний ландшафт Яроповичей має красивий і дещо таємничий вигляд. Важлива роль Ірпеня. Він в межах села каналізований, має заболочену заплаву, у заплаві невеличкий ставок. Це надає північній частині села ще й «водно-болотних обрисів». Але головне полягає у тому, що Ірпінь об'єднує у собі природно-спадщиннісний і історичний фон. Ірпінь – історична ріка, по ній проходила грани-

ця між наймогутнішими племенами Київської Русі – полянами і древлянами. Підкорення останніх Києвом стало однією з важливих віх у становленні державності східних слов'ян. У верхів'ях Ірпеню знаходилися границі Київської Русі (древній Яроповичь, як зазначалося, був прикордонним містом). А з фізико-географічної точки зору, Ірпінь у межах півдня Житомирщини є одним з найважливіших природних рубежів: ліворуч по долині – Полісся, праворуч – Лісостеп (причому місцями ця межа виражена дуже чітко, що для зональних границь не характерно). Отже сама річка, і особливо її виток, що неподалік від північно-західної околиці села, є «знаковими» для села Яроповичі та його природної й історико-культурної спадщини.

Більш новим історико-культурним фоном слід вважати чудовий парк колишнього панського маєтку (був тут такий собі пан Єнь). Парк, хоча і не має статусу пам'ятки садово-паркового мистецтва, але цілком заслуговує на нього (тим більше, що і насадження, і старовинний став впорядковуються і доглядаються). У парку знаходиться будівля маєтку Єня – одноповерховий зруб із вибагливим різьбленим оздобленням, дивний витвір дерев'яної поліської архітектури XIX ст. Сюди у 1924 р. було частково переведено школу. Інша старовинна, кам'яна двоповерхова споруда старої школи знаходиться на південному виїзді із села, вона була збудована у 1886 році тим же Єнем на доходи від Яроповичьського цукрозаводу. Доповнюється історико-культурний фон села дерев'яною церквою. Місцеві жителі оцінюють її вік «у 300 років». Це не таке вже й перебільшення, церкви подібного ґатунку від XVIII ст. у регіоні дослідження не рідкість. На подвір'ї Яроповичьського храму збереглися могили священика Афанасія і його дружини від 1885 року, а також ще одне поховання із датою «1829-1902».

В селах, які не увійшли до опису – Бровках Перших, Гальчині, Гарапівці, Жерделях, Забарі, Кормиці, Лебединцях, Лісівці, Любимівці, Мінківцях, Новій Котельні, Павелцях, Чубарівці, Тарасівці агропромислова спадщина представлена лише невиразними спорудами колгоспно-радгоспного періоду (здебільшого 1960-1970-х років), які у даний час не привертають занайменшої уваги а ні з архітектурної, а ні з психологічної точки зору. Тому їх цілеспрямований опис опущено. Але слід пам'ятати те, що зазначено на початку статті: з плином часу ці споруди будуть набувати все більшої і більшої історичної цінності, перетворюватися у повноцінні об'єкти агроіндустріальної спадщини. Зазначимо також, що деякі із перерахованих сіл мають багату не індустріальну спадщину. Так, у Бровках

перших – залишки маєтку дядька видатного українського поета М. Т. Рильського (XIX ст., класицизм) і старовинний парк. У Миньківцях можна знайти чудові зразки давньої (більше 100 років), а в Новій Котельні більш сучасної народної архітектури. Село Лебединці, згідно даним краєзнавця Ю. Андрійчука є рідкісним феноменом «блукаючого села» (за В. М. Калущковим [22]), а з назвами сіл Гальчина, Лісівки і Тарасівки пов'язані красиві легенди.

1. *Тютюнник Ю. Г.* Індустріальна спадщина Попільнянщини (за матеріалами польових досліджень) // Праці центру пам'яткознавства. – 2007. – Вип.12. – С. 261-288.

2. Там само.

3. Сьогодні в архітектурно-містобудівному пам'яткознавстві комунальна і соціальна інфраструктура, що історично і генетично пов'язана із промисловим будівництвом, розглядається як окрема, специфічна форма індустріальної спадщини [Афанасьєв О. Є. Промислові історичні ареали і робітничі селища міста Дніпропетровська // Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті: Матеріали III Міжнародної наукової конференції (м. Кривий Ріг, 1-4 жовтня 2008 р.) – Кривий Ріг, 2008. – Ч. I. – С. 89-97; Морозова Е. Б., Купрейчик Л. В. «Рабочий поселок» в городе как памятник промышленного строительства // Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті: Матеріали Другої всеукраїнської конференції. Київ, 23–26 травня 2007 року / Науковий вісник Інституту дизайну і ландшафтного мистецтва Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2007. – Вип. 4. – С. 122-128]. Вважаємо, що ця точка зору може бути пролонгована і на спадщину агроіндустріальну.

4. Такі зв'язки можуть носити парагенетичний, парадинамічний і парасимволічний характер. Перші це такі, що виникли внаслідок спільного походження об'єктів різних категорій спадщини. Типовий приклад – садиби. Вони часто мають у своєму складі будівлі – пам'ятки архітектури, іноді й історії, і, як правило, старовинні парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва. Парадинамічні зв'язки виникають внаслідок дії актуальних енергетично-речовинних потоків, що об'єднують різні об'єкти в системну цілісність. Часто, але не обов'язково, вони є також спорідненими генетично. Приклад – водяний млин / старовинний став на річці. Парасимволічні зв'язки утворюються тоді, коли два різних об'єкти (причому, як матеріальні, так і не матеріальні) об'єднуються у сукупність міфопоетичною або художньою символікою. Остання найчастіше проявляється в архітектурних стилізаціях, розірваних у просторі і часі. Наприклад, риси «цегельної» фабрично-заводської архітектури XIX ст. надаються сучасним житловим будівлям.

5. *Чубинській П.* Свеклосахарные заводы Российской империи съ официальными статистическими о нихъ данными за кампанію 1872-1873 г. – Киев: Типография Губернского управления, 1874. – 72 с.

6. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. – К.: Гол. ред. Укр. рад. енциклопедії, 1973.

7. *Гріфен Л. О.* Пам'ятка техніки як феномен історії і культури // Праці центру пам'яткознавства. – К., 2008. – Вип. 14. – С. 40-52.

8. *Тютюнник Ю. Г.* Объекты индустриальной культуры и ландшафт. – К.: Издательско-печатный комплекс Университета «Украина», 2007. – 152 с.

9. Як відомо, після горезвісних постанов «партії і уряду» середини 1950-х років спрямованих на боротьбу з «архітектурними надмірностями», в радянській архітектурі розпочалася епоха сірого функціоналізму впритул до цілковитої дестилізації будівель і споруд Але це було характерно для міст, де «партійне око» було невсипучим. В сільській же глибинці, де контроль був слабше, продовжували будувати у неокласицистському стилі, або принаймні з рисами неокласицики, аж до 1970-х років. У всякому

разі, наші дослідження у Попільнянському та Андрушівському районах дають нам підстави вважати, що таке явище мало місце.

10. *Мойсієнко В. М.* Про південноукраїнський ікавізм та поліські дифтонги: Монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 94 с.

11. *Тютюнник Ю. Г.* Індустріальна спадщина Попільнянщини...

12. <http://uk.wikipedia.org/wiki>

13. Топоними *Калуцков В. Н.* Ландшафт в культурной географии. – М.: Новый хронограф, 2008. – 318 с.; *Колосок Б. В.* Території об'єктів культурної спадщини Києва // Праці центру пам'яткознавства. – К., 2008. – Вип. 14. – С. 79-93.

14. <http://andrushivka.org.ua/index.php?t=1&p=0&v=49>

15. <http://andrushivka.org.ua/index.php?t=1&p=0&v=72>

16. Основные показатели работы сахарных заводов СССР / Сост. Г. С. Бенин. – М.: Пищепромиздат, 1958 р. 420 с.

17. *Косенко О.* Завод – це долі людські (Нариси з історії Червоненського цукрокомбінату). – Житомир: Видавництво місцевих газет «Періодика», 1990. – 64 с.

18. *Ковалинский В.* Семья Терещенко. – К.: Пресса Украины, 2006.

19. В радянській історіографії авіації цей факт ретельно замовчувався. Наприклад в таких фундаментальних роботах, як [Дузь П. Д. История воздухоплавания и авиации в России (Период до 1914 г.). – М.: Машиностроение, 1981; Авиация в России: Справочник / М. В. Келдыш, Г. П. Свицев, С. А. Христианович и др. – М.: Машиностроение, 1988], про Червоне і Ф. Ф. Терещенка – майже ні слова. Причини, швидше за все, мали ідеологічний характер, адже Ф. Ф. Терещенко належав до сім'ї чи не найзаможніших капіталістів Російської Імперії, був родичем М. І. Терещенка, міністра в Уряді Керенського.

20. *Ковалинский В.* Семья Терещенко...

21. *Майстров Л. Е.* Памятники науки и техники и их значение // памятники науки и техники. 1981. – М.: Наука, 1981. – С. 5-28.

22. Основные показатели работы...; *Чубинский П.* Свеклосахарные заводы...

23. *Калуцков В. Н.* Ландшафт в культурной географии